

ՊԱՏՄԱԿԱՆ

ԿԻԼԻԿԵԱՆ ԱՄՐՈՑՆԵՐ

ԱՆԱԽԱՐՁԱ

Է. — Քաղաքին ու բերդին եկեղեցիները. — Անաւարդաւ իր չքեղ շինութիւններովը իբր մեծագործ ոստան ու թագաւորական աւելի քան դար մը տեւող մայրաքաղաք, բնական է որ թէ՛ բերդին և թէ՛ բուն ոստանին մէջ ռենէնար իր քաղաքային ու վիճուորական գերքին համապատասխան մէկէ աւելի եկեղեցիներ և ուխտավայրեր: Բերդի շինութեանց հետ զուգընթացաբար և կամ անոնց լրանալէն անմիջապէս յետոյ էր որ Թորոս Ա. իր իշխանութեան առաջին տարին, հռչակաւոր բերդին մէջ շինել տուաւ նոյնքան հոյակապ տաճարը և օրուան եկեղեցական դաստէն և իշխանական զարմին և արքունիքին մասնակցութեամբ հոն զետեղել տուաւ Տիրամօր պատուական պատկերը և տաճարը օրհնուեցաւ յանուն Տիրամօր Ա. Աստուածամայ, ինչպէս որ ցարդ կը կարդացուի եկեղեցւոյ արտաքին երեսի վրայ փորագրել արձանագրութիւններէն: Նոյնը կ'ը վկայէ նաև Վահրամ արքունի պատմիչ՝

«զԱնարգաւս իմերն գրաւեալ,
Յորում զսանաւրքն մեծ շինեալ.
Անդր ըզՊատկեր Վուսին եղեալ,
Որպէս յարձանսն փորագրեալ»:

«Թորոս Ա.» որուն անունը այնքան սերտորէն կապուած է Անաւարդայի և իր շինութեանց հետ, զգրիտադին յառաջադասին վրայ շինել տուաւ Ա. Ջօրավարը եկեղեցին, կարելի ըլլայ ենթադրել որ այս եկեղեցին նախապէս գոյութիւն ունէր բիւզանդական շրջանէն և կիսաւեր ըլլալուն զայն վերականգնեց աւելի պայծառ: Սա քառակուսի շէրս հաստ սիւներով երեք բաժանուած տաճար մըն է քա. թէև սիւներէն մին ինկած է քայքայ տանիքը մեծագոյն մասով կը մնայ կանգուն: Արդէն ներքին երեք մասերու բաժանուած ըլլալու հարտարա-

պետական ոճը որոշակի կը մատնէ բիւզանդական և կոթական յորինուածք մը: Շէնքը թէև կիսաւեր և դարերէ ի վեր անգործածակի և սակայն անոր ներքին որմնաբան վրայ կ'երևան նկարէն պատկերներ, մեծ մասամբ անհղծ, ընդհանրապէս Հայ եկեղեցւոյ մէջ պատուաւած սուրբերու որմանկարներ: Եկեղեցին ունի մէկ արեւմտեան և երկու կողմնակի դուռներ՝ որոնցմէ մէկուն վրայ կը կարդացուի յանարէն եկիփոն = օրհնութիւն բառը: Տաճարի շուրջի հոս շէրուն վրայ և տանիքին ստորեւը կը կարդացուի 21 սնդմ. բարձրութեամբ հայերէն գլխագիր տառերով և փակագիր արձանաագրութիւն մը, այնքան կիսաւեր վիճակի մէջ՝ զոր 1852ին նոյնիսկ Վ. Լանկուայի հնարաւոր չէ եղած կարգաւ: Բարեբախտաբար աւերէ գերծ մնացած քանի մը իշխաններու անուններ ցոյց կուտան որ այս արձանագրութիւնը կը մատնանշէր նոյն այդ մատրան մէջ թաղուած Ռուբինեան իշխաններու ազգաբանութիւնը: այսպէս...

«Յիշատակ է . . . Թեոդորոս» որդի Կոստանդինի, որդւոյ Ռուբինի . . . և նոյնպէս՝ «Յիշատակ է սա Աւելի որդի Թորոսի, որդի Կոստանդինի . . . և ինչպէս կ'երևայ այս փեռեկտուած արձանագրութեան երկրորդ տողէն, Թեոդորոս կամ Թորոս իշխան որդին էր Ռուբինի որդի՝ Կոստանդինի, ծանօթ մեր ազգային պատմութեան մէջ, ըստ որում Թորոս կ'ըլլար Թորոս կիլիկեան արքայատոհմի հիմնադիր Ռուբին իշխանին: Ըստ այս արձանագրութեան 5րդ տողին Օւսին կը ներկայանայ Կոստանդինի որդի՝ Թորոսի որդին, որ թէև անծանօթ մեր ազգային պատմութեան մէջ, բայց և այնպէս ան կը ներկայանայ իբր Լեւոն Ա.ի եղբոր որդին (Հմտ. Սիսուանը Վ. Լանկուայի Ուղեգրութեան հետ): Լանկուա եկեղեցւոյ յատակի գոգացած վիճակէն կը հետեւցնէ որ Ռուբինեանց թառլիին պայապատները հո՛ւն է որ ամփոփուած քն և այս երեք տարակուսելի ալ չէ:

Կործանուած և աւերակոյտի մը վերածուած քաղաքին կեդրոնը, դէպի բարձրագոյն բերդը տանող ճամբուն վրայ կը տեսնուին մնացորդները Զ. կամ Է. դասրուն կառուցուած եկեղեցիի մը՝ որ ըստ հաւանաբար փլած է երկրաշարժի բռնանցնողներէս Վ., Լանկուայ 1852ին անոր

Ձեռքորդ բեկորներուն մէջ Նշմարած է, պատերու քանի մը ծոփորներուն վրայ, ծաղկեպսակներ, գեղեցիկ ոճով զգվիններուն հրակէներն, ինչպէս նաեւ զափնեպսակի մէջ փորագրուած խաչ մը^(*)։

Անաւարդայի եթէ ոչ բերդին, գոնէ քաղաքին մէջ պէտք է ըլլային ուրիշ եկեղեցիներ ալ՝ որոնք վերանորոգուած կամ ի նորայ շինուած, ձեռակերտներն էին իր մայրաքաղաքին բարեգաւաքման ա՛յնքան նախանձախնդիր Թորոս Ա. իշխանի։ Բացի եկեղեցիներէն, Թորոս լինեց նաեւ միանշանց յատուկ վանքեր՝ զորս ճոխացուց առաւ պարզեւնորով։ Բերդին վրայ վանքի տէր հետքերը դեռ որչափ կը տեսնուին։ Հալէպի մեր Զեռագրաց հաւաքումին մէջ (Թիւ 135) ունինք ընտիր Ճաշոց մը՝ գրուած 1466/6 Տ. Հայրապետ եպիսկոպոսի կողմէ Անաւարդաւ ամուրին մէջ՝ որ հաւանաբար բերդի Ս. Աստուածածին եկեղեցւոյ շէնքափակին մէջ մենաստան մըն էր՝ ուր հինէն ի վեր քաղաքին եպիսկոպոսները ամառ եղանակին կը բնակէին ու կը պարապէին զըլազրական եւ զարգազրական աշխատանքներով ու կը վաշխէին իշխաններուն եւ բերդապահ զօրակներուն պաշտպանութիւնն ու հոգածութիւնը։ Այդ բարեւ միտ հոգածութեան ձեռակերտներն էին նոյնպէս այն բազմաթիւ հիւրանոցները՝ զորս Թորոս Ա. կանգնեց Անաւարդայի մէջ, նպատակ ունենալով քաղաք խուժող ամէն ազգէ քրիստոնեաներուն համար տեղ եւ տուն պատրաստել։ Իր այս բարձր արժանիքներով, Թորոս Ա. յարգուեցաւ բուլղոյն, բարձրացաւ եւ ամէն լեզուէ հռչակ ստացաւ։ Շատեր հիւրիկա անունը լքելով, Ստուսի երկիր նոր աշխարհի անունով մը կը վերանայնէին^(**)։

Ը. — Բաղաքին Արքեպիսկոպոսները. — Անաւարդաւ յունական տիրապետութեան երկար շրջանին մետրապոլտական կարեւոր աթոռն էր։ Եփեսոսի Ս. Ժողովի փակումէն յետոյ, 431 յունիս 26, թէն Ս. Հայրերու հաւաքական որոշումով կիրքերը սանձահարուեցան եւ Ժողովականները իրենց տեղերը վերագարծան խաղաղութեան ձիթենիով, բայց Ձեռքին միշտ բորբոքուած միտ-

քեր ու նոյնիսկ 433 ի մարտին հաշտութիւն գոյացաւ, թէն անհաշտ տարրերը շարունակեցին սակայն իրենց հակառակութիւնները, կազմելով երկու կողմերու ծայրայեղ թեւեր՝ կիրեղեաններու բանակի մէջ իւրենց ողիներն էին Մելիտինի եպիսկոպոս՝ Ակակղ եւ Եղեսիոյ եպիսկոպոս՝ Ռաբուլը։ Իսկ Անտիոքեաններու խումբին յամառողներն էին Վիլիկիոյ յոյն եպիսկոպոսները որոնք Ժողով գումարեցին Անաւարդայի մէջ եւ բողոքեցին գոյացած միութեան դէմ^(*), Հայկական Անաւարդան եւ առաջին տարիներուն իսկ դարձաւ արքեպիսկոպոսական կեդրոն եւ իր թէ՛ մայրաքաղաք ըլլալու հոռոմանքը եւ թէ՛ զինուորական կեդրոն մը ըլլալը ամէն իրաւունք կու տային իրեն, ինչպէս բիւզանդական տիրապետութեան ժամանակին էր, դառնալու եւ արքեպիսկոպոսական աթոռ։ Իրաւունք ունի Հ. Ալիշան գանգատելու որ պատմութեան ընթացքին քիչ թիւով եպիսկոպոսներ միայն կը յիշուին իրենց վիճակին վրայ։ Նախ որ Անաւարդաւ տիրապետող արքեպիսկոպոսութիւն մըն էր միայն եւ վիճակին եպիսկոպոսները ընդհանրապէս կը նստէին Կապադովի մէջ՝ որ հեռու չէր Վահկայի հուշակաւոր վանքէն եւ կարելի է նոյնպէս որ Անաւարդայի արքեպիսկոպոսներէն ոմանք կը հովուէին Կապադովի թեմն ալ իրր միացեալ վիճակէր Լստ Ալիշանի ցուցակին (Սիււան՝ էջ 241)։ Անաւարդայի արքեպիսկոպոսական աթոռին վրայ կը յիշուին Յովնաննէս (1171-79), Կոստանդին (1198), Յակոբ (1263), Գրիգոր՝ ապա Կաթողիկոս (1293), Յովնաննէս (1307-14), Յակոբ՝ յետոյ Կաթողիկոս (1326), Սեփաննոս (1342) եպիսկոպոսներ որոնք մասնակցած են եկեղեցական Ժողովներու, Կաթողիկոսական ընտրութեանց եւ հայրապետական եւ թագաւորական ձեռնադրութեան եւ օծման։ Եթէ Հ. Ալիշան ծանօթ ըլլաւ նաեւ Հալէպի հայերէն ձեռագրաց մեր կտրեւոր հաւաքման, իր ցանկին վրայ պիտի աւելցնէր նաեւ Տ. Հայրապետ Եպսէլ՝ որ 1466ին կը յիշուի եւ որ Անաւարդաւ ամուրին մէջ կը գրէ նոյն հաւաքման թիւ 135 Ճաշոցը։ Տէր Մատթէոս քհնյ. խնդրանք

(*) Victor Langlois՝ անդ. էջ 438։

(**) Աւրաս, 1871, էջ 358 ա։

(*) Բրոք. Ն. Աղանգ՝ Մաքքոց իւ նրա առակներէն, Վիեննա, 1926, էջ 12։

քով(°)։ Ինչպէս կը տեսնուի Անաւարդայի արքեպիսկոպոսական վիճակը Կիլիկիան թիմարու կարգին եղած է կարեւոր վիճակ մը և նոյնիսկ երկու կաթողիկոսներ տուած է Հայրապետական Աթոռին։ Եակոբ եպս. նախ քան հայրապետ ընտրուիլը եղած է առաջնորդ Անաւարդայի և Կապանի և Հայրապետանոցի մէջ ձեռք բերած փորձառութիւններով և արտաքին յարաբերութեանց մէջ ևս ցոյց տուած յարմարութիւններով կոչուած ալ է Արեւմտեան զեպանութեանց։ Նոյնը կարելի է ըսել Գրիգոր Անաւարդեցիի համար։

Թ. — Անաւարդայի Հայկական մշակոյթը. — Հռոյմէական կայսրութեան մաս կազմող հին Անաւարդան յայտնի հետքեր թողած էր արուեստի և գրական շարժման որ աւելի մեծ զարկ ստացաւ քրիստոնէական իշխանութեան երկարատեւ շրջանին՝ երբ ան զինուորապետ կապուած էր Սելեւկիոս և կրօնապէս ենթակա էր Անտիոքի պատրիարքութեան՝ որուն կարեւոր թեմերէն մէկը կը կազմէր։ Հայկական իշխանութեան տակ ևս շատ բնական էր որ քաղաքը ուզէր պահել իր բերեցի գիրքը բայց իր անմիջական շրջակայներուն մէջ ա՛յնքան բազմաթիւ վանքեր, մենաստաններ եւ վարդապետանոցներ կային, ինչպէս Մեծքարը որ աւելորդ պիտի ըլլար Անաւարդայի մէջ գրագրական և մանրանկարչական շարժում մը տեսնել։ Անաւարդապետական ու իմացական կեդրոն մը ըլլալէ աւելի զինուորական կարեւոր և անաւիկ բերդաքաղաք մըն էր՝ որուն պաշտպանութեան տակ էր հայրենական ընդարձակ շրջան մը։ Այսպէս ըլլալով հանդերձ Անաւարդայի մէջ զարգացած է գրչութեան և ծաղկումի արուեստը։ Քաղաքի մէջ նստող թեմակալ արքեպիսկոպոսներ իրենց մաս կամ ամուրին մէջ ունէին օգնական վարդապետներ որոնք ամէն գիւրդութիւն ունէին կրօնական մշակոյթին սպասարկելու։ Դժուար չէ ենթադրել որ Գրիգոր Ա. Անաւարդեցի իր կրօնական ներշնչումներուն եթէ ոչ ամբողջութիւնը, Ներբողեանք, Յայմաւուրք ևն. գէթ անոնց մեծ մասը գրած ըլլայ Անաւարդայի մէջ, քաղաքի

առաջնորդութեանը տարիներուն։ Այսպէս 1293ին Անաւարդայի «աստուածաշէն զըզեակ»ին մէջ և «ընդ հովանեաւ հոշակաւոր և ցանկալի պատուերի Տիրամաւր Աստուածածնի եւ յառաջնորդութեան արքայան արքեպիսկոպոսին Գրիգորի» (յետոյ՝ կաթողիկոս) կը գրուի թղթեայ աւետարան մը Վարդան վրդ. Ի կողմէ որ նոյնն է 1380ին յիշուող և Սիսի Ս. Սոփիա եկեղեցւոյն մէջ գումարուած կաթողիկոսական ժողովին ներկայ եղող Յովհաննէս Անարդապայ եպիսկոպոսին ընկերացող Վարդան վրդ. Անաւարդացիին հետ։ «Ի պարոնութեան Հայոց Քրիստոսորին Շիրմոց ? և յոյժ բարեպաշտին որդոյ մեծի արքային Լեւոնի...»(°)։ Դժարութեամբ յաջող բերթը ինկած ու կորսուած ըլլալուն զրկուած ենք Անաւարդայի յատուկ պատմական այլ ծանօթութիւններէ։ ԺԴ. դարու սկիզբը Նիկիոյայոս Բանդուց կը գրէ թեմակալ Յովհաննէս եպս. Ի քահանայից անողնները ու կը լաւաբէ ու կ'ընդօրինակէ Լամբրոնացիի Պատարաքաղամատոյցը։

Կերեւայ որ Անաւարդայի մէջ ծաղկած գրչութեան եւ մանրանկարչութեան արուեստը անխափան շարունակուած է մինչեւ ԺԵ. դարու վերջին քառորդը։ Վասն զի, ինչպէս տեսնել, 1466ին Հայրապետ եպիսկոպոս Քրիստոս Անաւարդայ, ընդ հովանեաւ Ս. Աստուածածնին և այլ սուրբ նշանացս որ աստ կան» կը գրէ թղթեայ մեծադիր ձեռնոց մը, «Ի կաթողիկոսութեան Տէր Սեփանցի Շուղըցոյ»։ Դիտելի է որ ձաշոցս գրուած ըլլալով 1466ին, ըստ Օրմանեանի և Բարգէնի կաթողիկոսի, Կարապետ Եղգիկեացիին պէտք էր յիշուած ըլլար և ոչ թէ Ստեփաննոս Շուղըցիին կամ Սարաճորեցիին։ Մինչքալ համամիտ ենք Բարգէնի կաթողիկոսի այն ենթադրութեան՝ որով իր նախորդը Կարապետ Եղգիկեացի իր կենդանութեան ձեռնագրած և օծած ըլլայ իր յաջորդը՝ Ստեփաննոս Շուղըցիին, հաւանաբար վանահայրը Շուղը անապատին, այլապէս անկարելի է ընդունել որ Անաւարդայի ամուրին մէջ նստող գրչի Հայրապետ եպիսկոպոս մը ի վիճակի չըլլայ որոշապէս գիտնալու Կիլիկիոյ գահակալին

(°) ՏԿԻ Մայր Յուլիոս Հայկի Զեռագաց, Արտաւարդ Արքեպիսկ., Ներուարդէմ, էջ 236։

(°) Լալանեցի Յուլիոս՝ էջ 113։

ԵՐԱԺՇՏՈՒԹԵԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ

ԵՐԱԺՇՏՈՒԹԵԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ

ԳԼՈՒԽ Ա.

ԵՐԱԺՇՏՈՒԹԻՒՆ ԶՆՆ ԶՈՒՆԱՍԱՆԻ ՄԷՋ

Յունական «μουσική» բառը շատ աւելի լայն, և տարածուն իմաստ մը ունէր, քան թէ արդի «musique», բառը: Անոնք «μουσική» (երաժշտ) կ'անուանէին այն մարդիկը, որոնք «մուսաններու հետ յարաբերութեան մէջ էին, կամ պարզապէս այն մարդիկը որոնք որեւէ արուեստով կամ գիտութեան մէջ կը զբաղէին: (Պալատոն՝ ասոր համաձայն ըսած էր. «Երաժշտութիւնը, հոգիին դաստիարակութիւնն է») Բայց ասիկա անշուշտ բառին ընդհանուր և քիչ մըն ալ անորոշ նշանակութիւնն էր: Ասկէ անկախաբար, եւ գործնականօրէն՝ «μουσική» կարգ մը արուեստներու ամբողջութիւնը կը նշանակէր: Այդ արուեստներն էին, ա) harmonique — ձայներուն արուեստն ու գիտութիւնը — բ) rythmique — գ) organique — երաժշտական զանազան գործիքներ շինելու և զանոնք գործածելու արուեստը — դ) poétique — բանաստեղծութիւն — ե) métrique — տաղաչափական արուեստը (որուն հետ շատ սերտօրէն կապուած էր երաժշտական rythme-ը) — զ) orchestraque — պարը — ի) hypocritique — բեմի արուեստը:

Երաժշտութիւնը յունական կեանքի բոլոր երեւոյթներուն մէջ (կրօնական արա-

րողութիւններ, տոնախմբութիւններ, ներկայացումներ, հարսնիք, կնունք, ծնունդ, և նոյնիսկ դաշտային զանազան աշխատանքներ, պատերազմ) մեծ տեղ մը ունէր, և շատ կարեւոր դեր մը կը խաղար: Հին դարերէն մեղի հասած բազմաթիւ վկայութիւններ կը ցուցնեն անոր հզօր ազդեցութիւնը յունական կեանքին և բարքերուն վրայ:

Յունական երաժշտութեան պատմական ժամանակները կը սկսին Ժ.Ի. դարէն (ն. թ.), և կարգ մը կատարելագործումներ որոնք տեղի ունեցան այդ հին դարերուն ընթացքին, զարգացման աստիճաններ կը նշեն երաժշտութեան պատմութեան մէջ, որովհետեւ սկսեալ գործ մը շարունակելի շատ աւելի դիւրին է, քան թէ գործ մը նոր սկսիլ, կամ սկսելու համար պէտք եղած առաջին քայլերը առնել: Յոյն առաջին երաժիշտները եղած են նաև բանաստեղծներ, եւ փիլիսոփաներ: Այս կարգի երաժիշտներէն ամենէն հինը Օրֆէնն կը նկատուի, (թէ և շատեր Օրֆէնն առասպելական անձ մը կը նկատեն): Օրֆէնն վերջ կուգան Ամֆիոն, Արիոն, աւելի վերջ Ասէ, Անաքրէոս, Սաֆօ, Բիւտար, և ուրիշներ: Բանաստեղծ և փիլիսոփա-երաժիշտներէն զատ, կային նաև ժողովրդական երգիչներ — աշուղներ — որոնք կիթառի մը կամ քնարի մը ընկերակցութեամբ, քաղաքէ քաղաք շրջնով, զանազան հայրենասիրական, սիրեցողներգական, քրնաբերգական և սիրային երգեր կ'երգէին: Անոնց կարգին պէտք է յիշենք Ֆեմիուս, Թամիրոս, և ամենէն նշանաւոր՝ Թերբանգը:

Յոյները երաժշտութեան գտնաւանդումին շատ կարեւորութիւն կուտային: Դասընթացքին տեսողութիւնը ընդհանրապէս իրենք տարի էր: Բայց կային վայրեր, ինչպէս Արքատի, ուր այնքան կարեւոր կը համարէին երաժշտական դասընթացքը որ քաղաքացիներուն, մանուկ հասակէն մինչեւ չափահասութիւն (մօտ 30 տարեկան) երգի և քնարի դասեր կուտային, պարտաօրէյ կերպով:

Երաժշտութեան զարգացման աստիճանները զանազան ժամանակներու մէջ, աւելի յստակ կերպով ճշգրտաւ համար, յունական երաժշտութեան պատմութիւնը, կը

անուշ: 1293 էն մինչև 1466 թուականը երկարող այս ընդարձակ միջանկեալ ժամանակին մէջ տարակոյս չկայ որ Անաւարդայի մէջ անարգել նշանակուած է զԸԼ-չութեան և ծաղկումի արուեստը, բայց առայժմ գէթ երրորդ գրչութիւն մը հասած չէ ինձի և ուրախ պիտի ըլլամ եթէ նորանոր յայտնութիւններով կարենան օր մը աւելի ընդարձակել Անաւարդայի գրիչներու ցարդ յայտնի եղող սահմանափակ ցանկը:

ԱՐՏԱՒԱԶԴ ԱՐՔԵՊԻՍՎՈՊՈՍ